

Оксана Янковська (Київ)

ЖИТЛОВА ПРОБЛЕМА В УРСР У ПОВОЄННІ РОКИ

Однією з основних проблем повоєнної України була гостра нестача житла, що тягла за собою безліч інших побутових проблем і незручностей. В Україні фашистські загарбники зруйнували сотні населених пунктів, знищили більше 40 млн. кв.м. житла, що складало 50% довоєнного житлового фонду, майже 10 млн. людей залишилися без даху. Так, у Києві 1945 р. майже 50 тис. чоловік жило у землянках¹.

До вирішення проблеми бралися ще під час війни, по мірі визволення території. В червні 1944 р. Раднарком УРСР скликав нараду керівних працівників Українського філіалу Академії архітектури СРСР, на якій обговорювалися питання відбудови міст і сіл. На базі Українського філіалу Академії архітектури СРСР у 1945 р. була створена Академія архітектури УРСР, котру очолив архітектор В.Г.Заболотний. Навесні 1945 р. запрацювали Наркомат житлово-цивільного будівництва і Наркомат комунального господарства УРСР. 23 березня 1945 р. був прийнят план роботи. Основна увага приділялася відновленню житлового фонду, як найважливішому заході держави. Фактичний рівень забезпеченості житловою площею на душу населення по всіх містах країни катастрофічно впав, близько однієї третьої (31,8%) міського населення мали житлову площу нижчу 5 кв. метрів. На одну квартиру в середньому припадало 1,5 сім'ї.

Відновлення житлового фонду приводилося по двох напрямках: шляхом ремонту частково зруйнованих будівель і, в меншій мірі, шляхом нового будівництва.

Багато міст і сіл відроджувалося методом народної будови. Так, скажемо, до березня 1945 р. ворошиловградці відпрацювали на відбудові міста більше 350 тис. людино-днів, кияни – більше 420 тис.² Влітку 1945 р. в м.Сталіно розпочали будівництво шести експериментальних будинків типу "Україна". авторами цього проекту були професор Михайлов і доцент Некрасов³.

Житловий фонд м.Чернігова зруйновано на 70%. До кінця 1945 р. відновлено 400 кв м та відремонтовано 6020 кв м житлової площі. У Тернопільській області на житлово-комунальне господарство в тому ж році виділено тільки на м.Тернопіль коштів у розмірі 4690 тис. крб.⁴ У містах Вінницької області на кінець 1945 р. відремонтовано житлової площі в кв.м: Вінниця – 41%, Могільов-Подільський – 53%, Жмеринка – 51%, Гайсин – 14%, Казатин – 43%, Тульчин – 23%, Бар – 8%. При плані відремонтувати 10180 кв.м фактично відбудовано 4162, тобто 40,8%⁵. Міністерством житлово-цивільного будівництва в 1948 р. план по спорудженню житла виконано на 76%, а по введенню в дію – тільки

на 54%. У Сталінській, Ворошиловградській, Харківській областях, де брак житлової площі відчувався особливо гостро, найбільшим було й недовиконання плану.

За 1944 – 1948 рр. і 10 місяців 1949 р. в містах і міських селищах західних областей державні підприємства, установи, місцеві ради, а також населення з допомогою державного кредиту відбудували і збудували житлової площі 1350,7 тис. кв м, в тому числі в окремих областях (житлова площа в тис. кв м): Волинська – 109,3; Дрогобицька – 183,9; Закарпатська – 91,2; Ізмаїльська – 57,5; Львівська – 387,2; Ровенська – 144,0; Станіславська – 141,1; Чернівецька – 68,6⁶.

При розгляді питання на XVI з'їзд ЦК КП(б)У в січні 1949 р. було зазначено, що держава має можливість значно збільшити житлове будівництво. Як шлях до цього розглядалися приклади застосування потоково-швидкісного будівництва житла на заводі «Червона зірка» в Кіровограді, в тресті «Запоріжбуд», на деяких будівництвах Донбасу. Ось що дало впровадження «поток» на будівництві селища заводу «Червона зірка». Тут за 154 дні збудовано селище, що складалося з 18 чотириквартирних будинків по 109 кв.м. кожний, клубу, магазину, лазні, санпропускника і господарських будівель. За звичайного способу будівництва для спорудження цього селища потрібно було б не менше 310 днів. Загальний висновок був таким: застосування поточкового методу вдвічі прискорило будівництво, на 19% здешевило собівартість житла і дало 215 тис. карбованців економії, за рахунок чого можна додатково збудувати три будинки загальною площею 275 кв.м. Ці результати доступні, як вважали, кожній будівельній організації. Новина полягала в тому, що всі теслярські, столярні і бетонні вироби виготовлялися на будівельних дворах, а на будівельному майданчику відбувалося тільки їх складання. Кожний вид роботи при цьому виконувався спеціалізованими бригадами згідно графіку. На з'їзді було висловлено критику на адресу Міністерства житлово-комунального господарства за незадовільну постановку організаційної роботи.

Між тим темпи відбудови житлового фонду не задовольняли потреб населення. Тому в березні 1949 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про хід житлово-комунального будівництва в містах, виробництво місцевих будівельних матеріалів та заходи до виконання плану 1949 р.»⁷, в якій, зокрема, відмічалось, що для низки будов тривалий час затримується складання технічної документації і укладання договорів на проведення будівельних робіт. Зокрема, станом на 29 листопада 1948 р. тільки по Міністерству житлово-цивільного будівництва УРСР не було укладено договорів на 46% об'єктів, включених до плану робіт на 1948 р. Це спричиняло зниження темпів будівництва на початку року. Значна кількість робітників не виконувала установлених норм виробітку, та й кваліфікація була низькою.

В 1950 р. будівельними та проектними організаціями міністерств і відомств був взятий курс на зниження вартості будівництва за рахунок ліквідації в проектах, кошторисах «надмірностей», а також використання в проектах високопродуктивних агрегатів, технологічних норм і методів виробництва, відбивають досягнення передових підприємств і економічних конструктивних рішень і за рахунок скорочення строків будівництва, поліпшення організації будівельних і монтажних робіт, значного підвищення механізації всіх видів робіт і більш широкого впровадження індустріальних методів будівництва.

Створювалася будівельна база і в колгоспах України. Сільським будівельникам держава надавала кредити розміром від 5 до 15 тис. карб. на сім'ю строком на 10 років, інвалідам Великої Вітчизняної війни, родинам загиблих воїнів, демобілізованим кредити надавалися на пільгових умовах. В червні 1945 р. була прийнята Постанова Раднаркома СРСР "Про поліпшення житлових умов генералів та офіцерів Червоної Армії". В ній надавалося право видавати генералам та офіцерам, які відслужили 25 років, позики на індивідуальне будівництво із строком погашення на 10 років. Генерали отримували 35 тис. крб., офіцери – 20 тис. крб. Обласні та краєві ісполкоми повинні були відводити в безстрокове і безкоштовне користування земельні ділянки в містах, селищах, дачних місцях в розмірі: генералам від 0,75 – 1,25 га, старшим офіцерам від 0,5 – 0,75 га⁸.

27 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР прийняли постанову "Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель та культурно-побутових споруд на селі". За 1944 – 1948 рр. і 10 місяців 1949 р. в селах західних областей відбудовано і збудовано 146,4 тис. житлових будинків, в тому числі по областях (кількість житлових будинків): Волинська – 31828, Дрогобицька – 13560; Закарпатська – 9651; Ізмаїльська – 1463; Львівська – 14691; Ровенська – 30769; Станіславська – 17210; Тернопільська – 23172; Чернівецька – 4079⁹.

В результаті протягом 1946 – 1950 рр. в українському селі було побудовано 650,6 тис. хат, хоча планувалося 1,2 млн., тобто план житлового будівництва на селі було виконано лише наполовину¹⁰. Та і якість житла була досить низькою. Корисна площа такого житла на всю сім'ю становила 18 – 22 кв м. Однак і такому житлу селяни були раді. На 1 березня 1949 р. в Україні в землянках продовжувало проживати 48,7 тис. сімей колгоспників, а на чужій житловій площі – 51 тис.¹¹

Зважаючи на це, ЦК КП(б)У і рада Міністрів УРСР того ж року прийняла постанову про спорудження на селі будинків для колгоспників. Відгуки колгоспників на цю постанову були різними, однак більшість висловлювала сумнів у можливості втілювати його у життя. Так, у Харківській області в районах, де мало працездатного населення і нема будівельників, говорили, що буде важко втілювати цю постанову, деякі

колгоспники писали листи до органів влади, чи можна самостійно будувати хати і просили виділити їм будматеріал, ті ж колгоспники, які у сім'ї не мали чоловіків, підтримували цю постанову¹².

В інформації Чернігівського обкома партії доповідалось про хід виконання цієї постанови. Так, у Смолінській сільраді Коцюбинського району відбудовано за півтора роки 92 хати, заготовлені сруби для 96 будинків, 223 сім'ї живуть у землянках, 2 хати відбудовано для інвалідів війни за трудодні. Будівельникам допомагають жінки, які тешуть ліс, копають ями. У Козилецькому районі створені жіночі бригади по глинобитному будівництві. Така бригада за один день будує один такий дім. Глинобитні дома, відбудовані минулого року, добре збереглися. В Любечському районі цеглу для будівництва використовували стару, а потім стали виготовляти самі. До речі, спроба деяких колгоспів створити власні підсобні господарства з виробництва цегли та інших будівельних матеріалів на початку 50-х років, нашоувалась на категоричну заборону. Більше того, в звітній доповіді ЦК ВКП(б) XIX з'їздові партії підкреслювалося, що це відволікає увагу колгоспів від розв'язання їх головного завдання – збільшення виробництва продукції ланів і ферм¹³. В інформації наголошувалося на виключно тяжке положення з житлом.

Основні труднощі, які встали перед будівельниками, були такі: нестача коштів, будівельних матеріалів, механізмів, кваліфікованої робочої сили.

При цьому нерідковстановлювалися факти безвідповідальності, безладу, сваволі чиновників. З цього приводу в газеті «Радянська Україна» було надруковано листа директора заводу Г.Кишко з Полтавщини: «Наш Лохвицький цегельний завод дуже відстає. Виробляємо ми цеглу ручним способом і тому більше двох з половиною мільйонів штук на сезон не даємо. Тим часом у нас є достатньо запасів глини, досит електроенергії, палива, а піч, яка може забезпечити випалювання цегли далеко більшої кількості, ніж робилося досі. Крім того, завод має уже встановлений прес, устаткування для механічного транспортування глини, електромотори. На придбання і встановлення механізмів ми витратили сотні тисяч карбованців. При механічному виробництві, в умовах двозмінної роботи, завод може випускати щороку близько 4–5 мільйонів штук високоякісної цегли... До механізованого виробництва цегли завод уже підготувався, нема лише сушарень. Ми не раз уже звертались до обласного управління промисловості будівельних матеріалів з проською дати нам ліс на спорудження сушарень, але там не звертають уваги на наші вимоги»¹⁴.

Великою також була диспропорція в оплаті праці. З цього приводу Львівський обласний комітет надіслав листа секретарю ЦК КП(б)У Хрущову М.С., де звернув увагу на те, що директорам і

головним інженерам таких великих комунальних підприємств, як трамвайний трест, водоканалтрест, газовий завод при річному об'ємі робіт по експлуатації 10 млн. крб. і капітальному будівництві 1,5 – 3,5 млн. крб. встановлені місячні оклади по зарплаті 800 крб., в той час коли директор невеликого заводу місцевої промисловості з кількістю працівників 100 чоловік одержував зарплату 1020 крб., а керівники республіканських трестів і підприємств аналогічними з трамвайним трестом, водоканалтрестом та газовим заводом об'ємом робіт одержували 1500 – 1800 крб.

Керівники рембудконтор облклмунхоза при програмі 3 – 4 млн. крб. одержували оклад 700 крб. в той час, як керівники ділянок облбудтресту Наркомгранджилобуд УРСР при аналогічній програмі робіт одержували 1200 – 1500 крб.

Керівник електроцеха трамвайного депо мав у своєму господарстві дві потужні підстанції та великий електроцех отримував 700 крб. в місяць, а на електростанції Наркомелектростанцій на аналогічній посаді встановлена ставка 1200 – 1500 крб.

Інженерам комунальних відділів та підприємств встановлені оклади 450 – 700 крб., в той час як на всіх підприємствах республіканського та союзного значення у промисловості на аналогічних посадах встановлені ставки 900 – 1000 крб.

Така ж картина із тарифними ставками робітників.

Будівельникам будконтор комунхоза встановлені тарифні ставки: I разряд – 4 крб. 83 коп. і VII разряд – 17 крб. 40 коп., в той час як у будорганізаціях Наркомгражджитлобуду УРСР тарифні ставки I разряду – 6 крб. 02 коп. і VII разряду – 23 крб. 49 коп.¹⁵

Таке положення зі ставками для адміністративного та технічного персоналу, тарифними ставками робочих комунальних підприємств не тільки не створювали умов для залучення робочої сили і спеціалістів на підприємства комунального господарства, але і сприяло текучості кадрів. Так, у Києві на початку 1945 р. нараховувалося 30% від потреби будівельних кадрів, а по Україні в цілому – 50%¹⁶.

Як свідчать факти в Україні масово порушувалися права громадян на отримання житла. В роки війни населення змушено було залишати свої домівки і евакуюватися. Після війни військовослужбовці, демобілізовані та члени їх родин поверталися і знаходили в своїх помешканнях нових господарів, які прагнули залишити житлоплощу собі, відмовлялися виконувати постанову СНК СРСР від 5 серпня 1941 р. і повертати її законним власникам. Під тиском відповідальних працівників обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, які самі не хотіли висилатися чи підтримувати своїх працівників, знайомих та родичів, не виконували рішення судів та приписи прокуратури з цих питань. Відповідальні працівники відкрито

вмішувалися в оперативну діяльність прокуратури, тиснули та вимагали прийняття рішень в обхід закону.

Непоодинокими були випадки отримання житлоплощі за хабарі. Так, наприклад, у Києві деякі інспектори та управдоми за хабарі без дозвілу, без ордерів сприяли одержанню прописки та житла. Такі послуги коштували від 2000 – 5000 крб.¹⁷

Керівник житлового управління Подільського району м.Києва систематично порушував постанову Совнаркому УРСР і ЦК ВК(б)У від 5 серпня 1944 р. „Про заходи з тимчасового обмеження в'їзду громадян в Київ”, надаючи громадянам, які не проживали до війни у місті, житлоплощу, а в деяких випадках видавав довідки по фіктивним документам¹⁸.

Так, у службовій записці голови Печерської райради Жукова поспіхом було надано житлоплощу громадянці Карташовій на тій підставі, що вона є чиеюсь сестрою. У службовій записці на ім'я голови квартвідділу Жуков писав: „т.Рябов підбери комнату Карташовой, это сестра Волковой ... чтобы комната была подыскана в порядке уплотнения и сделать это нужно быстро”¹⁹.

Характерним показником масового порушення та незадоволення населення безладом і існуючою волокитою була кількість скарг, яких тільки в органи прокуратури м.Києва за 4 місяці 1945 р. поступило 7242. За цей час на особистому прийомі у районних прокуратурах побувало більш як 15 тис. чоловік і в міській прокуратурі – 3652 чоловік (кожен день на прийом записувались по 250 – 300 осіб). У Прокуратурі УРСР за 7 місяців 1945 р. по житловим питанням було прийнято 2500 чол.²⁰

Прикладом бездушності чиновників та бюрократичного відношення до людей були рішення питань надання житла. У вересні 1945 р. у зв'язку з передачею ЦК КП(б)У будинку по вул.Банковій була відселена громадянка Скатенко, співробітниця Академії наук УРСР. Її майно було вивезено з кімнати в той час, коли вона знаходилася у лікарні. На протязі 7 місяців їй не надавалася житлоплоща і вона мусила жити у співробітників та знайомих²¹.

Нерідкими були випадки приховування звільненої житлоплощі, самозахоплення. Квартвідділи незаконно ущільнювали квартиронаймачів, які проживали на законній підставі і не мали зайвої площі. Непоодинокі також випадки, коли на одну житлоплощу видавали кілька ордерів або на зайняту законно квартиру видавали ордер, а також умудрялися видавати ордер на житлоплощу тимчасово відсутніх господарів, які знаходились у відрядженні.

Стиль роботи квартвідділів встановився такий, що у звичайному порядку і навіть при наявності неодноразових пропозицій вище стоячих органів, отримати житлоплощу було практично неможливо.

Треба було самому собі „підшукати”, тобто встановити особисті стосунки з управдомом і через нього за хабарі одержати ордер. Між тим на обліку у квартвідділах стояли сотні і тисячі демобілізованих, військовослужбовців, діячів науки і мистецтва, які місяцями і роками не могли добитися одержання житла. При цьому треба відмітити, що не мало значення ні посада потребуючого житла, ні його заслуги перед батьківщиною, ні навіть вказівки вищестоящих органів.

Низки недоліків викривалися в багатьох містах. У Львові на 20 жовтня 1945 р. було відремонтовано 28 помешкань інвалідів замість 94. У Харкові із 122 інвалідів, що їм планували надати житло, квартири одержали тільки 20 чол., відремонтовано 35 помешкань із запланованих 77.

Не кращим становище було в Тернопільській області. На кінець 1945 р. лише за звітом облвиконкому в м.Тернополі без помешкань залишилося 35 демобілізованих, в м.Чорткові – 29.

Про важке положення багатьох сімей військовослужбовців свідчать скарги та листи громадян. Наприклад, такий лист: „...Толя, квартира меня загоняет в гроб, вот уже несколько раз выбрасывали меня с детьми на мороз, не считают нас за семью военнослужащего... Я уже не прошу у них отдельную квартиру, хотя бы какой-нибудь теплый уголок, где бы можно было согреть детей-малюток. Если будет так продолжаться, то я уйду с этого проклятого света, чтобы не видеть этих мучений, не страдать, как я сейчас страдаю” (м.Миколаїв, 1946 р.). В ЦК КП(б)У зверталася мешканка Києва, дочка військовослужбовця Поддєська І.Д., яка писала в листі: „Уже больше года как нас, погорельцев и как семью военнослужащего, Горсовет взял на учет на получение комнаты. Я сейчас в большом отчаянии, мать больная, ходит с распухшими ногами, а отдохнуть и жить негде, учебу в институте я оставила и не знаю к чему приведет такая жизнь ... прошу мне помочь, чтобы я могла жить в человеческих условиях и продолжать учебу в институте”²².

Інваліди, демобілізовані та члени їх сімей, шукаючи допомоги, доходили інстанціями аж до керівництва республіки, у відчаї звертаючись з листами до М.С.Хрущова. Так, колишні офіцери М.Ф.Глушко та В.В.Зак писали: „Каждый из нас прослужил в Красной Армии по 10 лет. После победы над Германией вернулись инвалидами, не закончившими лечение. Уезжая на Родину, считали, что Родина сделает нам должный прием, но в этом мы глубоко ошиблись ... Во время оккупации Киева наши семьи находились в эвакуации. По приезду в Киев ни квартир, ни имущества, находившегося в квартирах, не оказалось ... Жить так, как живем мы с семьями на сегодняшний день, дальше нельзя ибо жизнь стала совершенно невозможной”²³. Демобілізований Голиков в листі писав таке: „Мне хочется уяснить,

кто повинен в бездушном отношении к демобилизованным воинам, контролируется ли указ правительства об оказании помощи демобилизованным воинам со стороны местных органов ... имеются случаи, когда демобилизованного с семьей, с детьми среди зимы выбрасывали на улицу, не дав ему хотя бы сарая для того, чтобы защититься от ветра и сложить свое имущество...»²⁴.

А ось лист жінки – учасниці бойових дій Л.О.Кулаковської: „Возвращаясь в Киев с семьей мы побрели в нашу квартиру, она оказалась свободной, мы ее заняли и прожили там три дня. На четвертый день я ушла за врачом к заболевшему ребенку, мужа в это время не было дома. В это время пришли работники Наркомзема, в составе пяти человек, и выбросили мои вещи и моего больного ребенка на каменный пол на лестничной клетке, где нам пришлось ночевать, потому что квартиру заняли и опечатали. От таких условий мальчик заболел крупозным воспалением легких и болел два месяца”.

Інвалід війни І.О.Готкіс написав на ім'я Хрущова заяву такого змісту: „Несколько лет тому, вернувшись с фронта инвалидом Отечественной войны, я вместе со своей семьей на протяжении трех лет нахожусь в тяжелых жилищно-бытовых условиях. Неоднократные мои заявления и просьбы на имя руководства Министерства об улучшении моих жилищно-бытовых условий остались без ответа и до сих пор не решены. Вернувшись в Киев и застав руины своей квартиры, я продолжаю проживать в общежитии, лишенный минимальных бытовых человеческих условий жизни... Если к этому доповнить заботы нашего Правительства и неоднократные указания Центрального Коми тета партии о заботе об инвалидах войны, то становится непонятным, почему в нашем Министерстве все это игнорируется. О тяжелых жилищно-бытовых условиях инвалидов Отечественной войны центрального аппарата Министерства на протяжении трех лет записывали в решениях парторганизаций Министерства, принят ряд решений, но все эти решения годами остаются на бумаге, несмотря на то, что имеется возможность их выполнить. Зачем эта видимость? – Корда в глазах у сотрудников аппарата ряд руководителей Министерства отделяют себе по второй квартире для родственников, раздают квартиры для репатриантов”²⁵.

Такий стан змусив ЦК КП(б)У звернути увагу на діяльність Міністерства соціального забезпечення і прийняти заходи, направлені на поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів війни. На початок 1946 р. тільки Міністерство легкої промисловості працевлаштувало 693 інваліди, з них забезпечено квартирами 292 та гуртожитками 82 чол., ремонт квартир зроблено 136 чол.²⁶

У повоєнні роки виключно гостро стала проблема забезпеченості вчителів житлом. Влада по суті не виділяла коштів на

відбудову житла вчителів, вона поклала ці завдання на місцеві органи влади, а останні – на плечі трудящих. У містах і селах проводили суботники та недільники з ремонту квартир учителів. Тисячі українських вчителів тривалий час змушені були жити у напівзруйнованих будинках, землянках, про що свідчать численні скарги до Ради Міністрів УРСР, до ЦК КПУ. Наприклад, на початку 50-х років із загальної кількості 462 учителів Літинського району Вінницької області жили у власних квартирах – 153, в школах – 106, в комунальних квартирах – 9, у найманих – 119²⁷.

Зазначимо, що жахливими були й умови у студентів вищих та середніх навчальних закладів. В 1945 р. військова цензура пачками вилучала листи студентів, наприклад, у Харкові – 110 скарг, Київській області – 170 скарг. Характерні з них: „...В інституте нет света, совсем не топят...”, „...В аудиториях у нас такой холод ... у всех девочек руки опухли... окна в общежитии еще не вставлены”²⁸.

Не кращими були умови життя і у викладачів вузів. Про те, як виглядав гуртожиток професорів Київського університету, писала „Правда України”, що на початку 1952 р. одержала листа від його мешканців: „У місцях, де проходить стояк центрального обігріву, почали розвалюватися кутки кімнат. Утворилися дірки через всі п’ять поверхів, в які проходить холод. У нас в гуртожитку газу немає, ніде навіть примус поставити. Ми позбавлені можливості нагріти електропраску або заварити чай”²⁹.

На будівництві Каховської гідроелектростанції як звичайну тяглову силу використовували десятки тисяч людей, переважно з села. Багато працівників привозили із Західної України. Вони мешкали в бараках цілими родинами, харчувалися з „одного котелка” і жили в жахливих умовах – копання каналів велося і взимку. Про безлад на каховському будівництві писали „Известия”³⁰.

Держава не забезпечувала пристойні умови існування навіть для мобілізованих на роботу у великі міста України. Це, насамперед, стосувалося Донбасу та Дніпропетровської області. Неймовірно важкі умови праці та низький рівень матеріально-побутового забезпечення був характерним для шахт Донбасу.

Так, вкрай незадовільним було забезпечення робітників житлом – на одного шахтаря у середньому приходилося 1 – 1,5 квадратних метри. Особливо бідували сім’ї щойно прибувши. План введення в експлуатацію житла на комбінаті „Сталінвугілля” в I півріччі 1947 р. був занижений стосовно потреб і становив 112800 кв метрів, але й він був виконаний тільки на 35%. Індивідуальне будівництво не заохочувалося. Із 1862 забудовників, яким виділено ділянки в 1947 р., фінансову допомогу одержали тільки 67, що складає 3,2% від потрібного³¹.

Вирішення житлової проблеми здійснювалося вкрай повільно та мляво. Незважаючи на залучення величезних людських ресурсів, розроблені та вжиті заходи з поліпшення становища в цій сфері відчутних змін не принесли. Проблеми та труднощі спричинялися не лише наслідками повоєнної розрухи, але й залишковим принципом фінансування, злочинно-байдужим ставленням властей до потреб людей, а ширше – загальною неефективністю системи. Безумовно, все це негативно позначалося на настроях населення.

-
- ¹ Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – С.117.
 - ² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30, ч.1. – Спр.266. – Арк.2.
 - ³ Там само. – Оп.23. – Спр.2191. – Арк.141.
 - ⁴ Там само. – Спр.2195. – Арк.123.
 - ⁵ Там само. – Арк.89.
 - ⁶ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939 – 1979. Зб. документів і матеріалів. – К., 1980. – С.197.
 - ⁷ Радянська Україна. – 1949. – 9 березня.
 - ⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3068. – Арк.42.
 - ⁹ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939 – 1979. Зб. документів і матеріалів. – К., 1980. – С.197.
 - ¹⁰ Народне господарство Української РСР в 1959 р. Стат. щорічник. – К., 1960. – С.492.
 - ¹¹ Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.127.
 - ¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2222. – Арк.6.
 - ¹³ Правда. – 1952. – 5 октября.
 - ¹⁴ Радянська Україна. – 1949. – 12 березня.
 - ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2192. – Арк.105.
 - ¹⁶ Там само. – Ф.1. – Оп.79. – Спр.68. – Арк.33.
 - ¹⁷ Там само. – Оп.23. – Спр.2191. – Арк.44.
 - ¹⁸ Там само. – Арк.46.
 - ¹⁹ Там само. – Спр.3477. – Арк.12.
 - ²⁰ Там само. – Арк.15.
 - ²¹ Там само. – Арк.11.
 - ²² Там само. – Ф.7. – Оп.2. – Спр.1225. – Арк.2173.
 - ²³ Там само. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.7. – Арк.220.
 - ²⁴ Там само. – Арк.254-255.
 - ²⁵ Там само. – Спр.50. – Арк.96.
 - ²⁶ Там само. – Оп.23. – Спр.3941. – Арк.2.
 - ²⁷ Там само. – Спр.3477. – Арк.73.
 - ²⁸ Там само. – Спр.2359. – Арк.18-19.
 - ²⁹ Правда України. – 1952. – 12 січня.
 - ³⁰ Известия. – 1951. – №102.
 - ³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – оп.23. – Спр.4587. – Арк.70.